

Artykuły, rozprawy

Статьи, публикации

Daniele Stasi

Uniwersytet Rzeszowski

Krótkie rozważania o nowożytnej racjonalności

Краткие заметки на тему современной рациональности

O pojęciu nowożytności

Moje rozważania są efektem spojrzenia na ideę nowożytnej racjonalności z perspektywy teorii systemów. Przez pojęcie nowożytności można rozumieć sposób, za pomocą którego społeczeństwo zachodnie próbuje określić i zinterpretować zmiany wywołane przez strukturalne przeobrażenia systemów społecznych. Pojęcie nowożytności zakłada zatem rozróżnienia między „przed” i „po”, gdzie „przed” oznacza przednowożytność a „po” nowożytność¹. Idea nowożytności ma zatem charakter czasowy, który dotyczy dwóch odmiennych kontekstów w historii ewolucji społeczeństwa na Zachodzie.

Aby podział między przednowożytnością a nowożytnością został określony, społeczeństwo musi obserwować samo siebie i wyodrębnić cechy, na podstawie których możliwe jest odróżnienie społeczeństwa przednowożytnego od nowożytnego. Z tego punktu widzenia, obserwacja nowożytności jest możliwa przez rozróżnienie, które staje się oczywiste dzięki opisaniu cech go określających². Innymi słowy, możemy wyklarować status i funkcję pojęcia nowożytności – po pierwsze – na gruncie przeobrażeń strukturalnych, które dotyczą społeczeństwa w pewnej fazie swojego ewolucji; po drugie – poprzez konceptualizację tych przeobrażeń.

¹ Jako wstęp do tematu „modern” zob. H.J. Giegel, U. Schimank (red.), *Beobachter der Moderne*, Frankfurt 2003.

² Zob. N. Luhmann, *Osservazioni sul moderno*, Roma 1995, s. 11.

Zgodnie z tezą Luhmana można stwierdzić, iż kryterium rozróżnienia między nowożytnością (modernością) a przednowożytnością (przedmodernością) występuje w nowożytności i stanowi aspekt konstytutywny ewolucji społeczeństwa. Według Luhmana, pojęcie nowożytności, jak wiele pojęć służących do samowyoobrażenia (*Selbstvorstellung*) społeczeństwa, jest pojęciem paradoksalnym, dlatego że stanowi kryterium samego siebie. Paradoks, podobny do paradoksu mieszkańca Krety twierdzącego, że mówi prawdę, staje się oczywisty, jeśli zapyta się, na jakiej podstawie nowożytność jest nowożytna i na jakiej podstawie rozróżnienie między przednowożytnością a nowożytnością jest logiczne.

Semantyka (czyli zespół idei, poglądów, pojęć charakteryzujący społeczeństwo w danym momencie jego ewolucji) służąca wyobrażeniu społeczeństwa nowożytnego opiera się zasadniczo na określeniu stosunku jednostka – społeczeństwo³. W semantyce nowożytnej jednostka zdobywa znaczenie, które byłoby niewyobrażalne dla społeczeństwa przednowożytnego. W nowożytności jednostka jawi się jako niezależna w stosunku do warstw społecznych. W tym kontekście status jednostki nie jest konsekwencją jej zależności od danej warstwy społecznej bądź danej grupy, jak na przykład rodzina, klan, itd. Zależność od danej grupy społecznej, która była niezbędnym kryterium w przednowożytności, aby określić status jednostki, w nowożytności traci stopniowo znaczenie na rzecz niezależności i autonomii jednostki. W wyniku tego procesu, jednostki są równe, czyli nie różnią się między sobą statusem związanym z zależnością wobec danej warstwy społecznej. W związku z tym, problem społeczeństwa nowożytnego polega na tworzeniu jedności, integracji i porządku pomiędzy jednostkami a nie pomiędzy warstwami społecznymi.

W przednowożytności pojęcie porządku oparte było na harmonii pomiędzy warstwami społecznymi⁴. W nowożytności zagadnienie tworzenia społecznego porządku dotyczy przeważnie jednostek i ich wspólnych relacji⁵.

Równość jednostek, jako podstawowy warunek porządku, jest kategorią wyrażoną w *Deklaracji praw człowieka i obywatela*, w której prawo nie jest widziane jako narzędzie kontroli, represji i utrzymania różnic pomiędzy warstwami społecznymi, lecz otrzymuje funkcję znoszenia przywilejów i gwarantowania równości jednostek⁶. Przepis prawny zastępuje przywileje prawami obejmującymi bezwzględnie wszystkich. Pojęcie równości stanowi w tym kontekście

³ Zob. A. Ponsetto, *La modernità e la sua genesi. Razionalità, crisi e recupero del Logos*, Lecce 1993, s. 32.

⁴ Zob. S. Amato, *Il soggetto e il soggetto di diritto*, Torino 1990, s. 9.

⁵ Pisz Althusius (1624): *Quod si vero omnes aequales, singulique pro arbitrio vellent alios regere et alii recusarent regi, hinc facile esset discordia, dissolutio societatis: nullus esset gradus virtutis, nullum meritum, et sequerentur, ut ipsa aequalitas esset summae aequalitas*. Idem, *Politica methodica digesta*, nowe wydanie Aalen Scientia Verlag, 1961, I, 37.

⁶ Zob. P. Nitschke, *Einfuehrung in die politische Theorie der praemoderne 1500–1800*, Darmstadt 2000, s. 30.

niezbędne kryterium, aby rozróżnić prawo od nie-prawa. System prawa uwalnia się w ten sposób od przednowożytnej semantyki prawnej, która opierała się na nadawaniu praw głównie rodom, stanom i warstwom społecznym⁷.

Określenie porządku społecznego w nowożytności zaczyna się od jednostki i od stosunków, jakie utrzymuje ona z innymi jednostkami nie tylko w zakresie prawa, ale także w obrębie klasycznej ekonomii politycznej, w której ma swoje pełne potwierdzenie fakt, że to właśnie jednostka w stosunkach z innymi tworzy porządek społeczny⁸. W semantyce przednowożytnej porządek był zasadniczo wytworem woli Boga i realizował się w niezmienniej hierarchii społecznej. Dla klasycznej ekonomii nowożytnej natomiast porządek nie był wytworem woli rzeczywistości transcendentnej, lecz wynikiem wzajemnego oddziaływania jednostek. Racjonalność porządku społecznego wywodzi z racjonalności jednostki, to znaczy z możliwości oceniania i wybierania najlepszych środków służących do osiągnięcia własnych celów⁹.

Podobnie jest w przypadku nauki nowożytnej. Prawda odkrycia naukowego nie opiera się w nauce nowożytnej na zgodności z pismami teologicznymi, lecz na dokładnej analizie wykonanej przez jednostkę i na porównaniu wyników. Także racjonalność logiki odkrycia naukowego ostatecznie opiera się na racjonalności jednostki rozumianej jako podmiot, który wyzwala się z więzi wzorca transcendentnego w celu posługiwania się własnymi zdolnościami poznawczymi¹⁰.

Ta krótka synteza niektórych cech nowożytności prowadzi nas do stwierdzenia, że racjonalność porządku społecznego w nowożytności z tego punktu widzenia odnosi się do jednostki i do jej zdolności tworzenia środków pozwalających zaspokoić jej podstawowe potrzeby. Tymi środkami są między innymi prawo, nauka i polityka. Należy zwrócić uwagę nie tylko na ugruntowanie się rozumności jednostki, ale też na fakt, iż semantyka służąca do wyobrażenia społeczeństwa nowożytnego poważnie ogranicza rolę religii w przedstawieniu porządku¹¹, rolę, która miała ogromne znaczenie w semantyce przednowożytnej.

Można stwierdzić na podstawie krótkiego zarysu, że koncepcja racjonalności jednostki, tak jak ona występuje w tej fazie ewolucji społecznej, stanowi fundamentalne pojęcie w celu odróżnienia nowożytności od przednowożytności.

⁷ Zob. G. Tarello, *Storia della cultura giuridica moderna*, Bologna 1976, s. 90.

⁸ G. Solari, *Individualismo e diritto privato*, Milano 1961, s. 25.

⁹ E. Severino, *La filosofia moderna*, Milano 1984, s. 18.

¹⁰ Zob. np. N. Luhmann, R. De Giorgi, *Teoria della società*, Milano 2000, s. 12.

¹¹ M. Cacciari, *Diritto e giustizia. Saggio sulle dimensioni teologica e mistica del moderno politico* [w:] praca zbiorowa, *Il potere. Saggi di filosofia politica e sociale*, Roma 1985, s. 67.

Racjonalność społeczeństwa a racjonalność jednostki

Optymistyczne wyobrażenie nowożytności obarczone niespełnionymi obietnicami, między innymi tą, iż człowiek zajmie miejsce Boga dzięki swej zdolności panowania nad naturą, okazuje się jednak bezpodstawne¹².

Bezpodstawność optymistycznego wyobrażenia społeczeństwa nowożytnego wyłania się w sposób jednoznaczny i oczywisty w dziełach tych, którzy tworzą szkołę nazwaną szkołą podejrzeń (jak Marks, Nietzsche i Freud) oraz w wypowiedziach socjologów klasycznych¹³. U autora, jak Durkheim, porządek społeczny nie jest wynikiem działania jednostki w relacjach z innymi, lecz rzeczywistością *sui generis*, która ogranicza osobiste i egoistyczne potrzeby obecne w każdym człowieku. Reguły ustanowione w społeczeństwie nowożytnym narzucają jednostce ograniczenia wobec jej instynktowności i jej natury. Racjonalność porządku społecznego, można by rzec, przeciwstawiona zostaje racjonalności jednostki.

Na podstawie tego przeciwstawienia Durkheim ukazuje pojęcia anomii i trudności cywilizacji. Dla francuskiego socjologa nowożytność polega na stopniowym przeciwstawieniu świadomości jednostki i świadomości kolektywnej, co powoduje utratę więzi jednostki ze społeczeństwem, które jedynie religia w części może zachować. Religia, która odgrywała na początku nowożytności drugorzędną rolę w porównaniu do przednowożytności, otrzymuje w tym kontekście funkcję integrowania jednostek. Obrzędy religijne, jak pisze Durkheim, mają „powierzchowne zadanie umacniania więzi, które łączą wiernego z własnym Bogiem”, a tym prawdziwym zadaniem jest utrwalanie „więzi łączących jednostkę ze społeczeństwem, do którego ona należy, ponieważ Bóg nie jest wyrażeniem przenośnym społeczeństwa”¹⁴. W tym znaczeniu religia otrzymuje bardzo ważne zadanie związane bardziej z organizowaniem racjonalnego porządku społecznego, niż z wymaganiami racjonalności dotyczącej jednostki, właściwe dla ekonomii klasycznej oraz w części dla *jusnaturalizmu* źródłowego¹⁵. Na zakończenie tego punktu, oczywisty w socjologii Durkheima wydaje się fakt, że racjonalność porządku społecznego opiera się na własnych zasadach, nad którymi jednostka nie jest w stanie zapanować.

Religia, jako podstawa racjonalności porządku nowożytnego, jest tematem powracającym w filozofii Maksa Webera. Założenie Webera jest znane. Z etyki kalwinistycznej wynikają cechy charakterystyczne dla racjonalnego działania

¹² A. Ponsetto, *op. cit.*, s. 95.

¹³ O socjologii jako o „nauce kryzysu” zob. M. Longo, *L'ambivalenza della modernità*, Lecce 2005.

¹⁴ E. Durkheim, *L'avvenire della vita religiosa* [w:] idem, *La scienza sociale e l'azione sociale. Sociologia e pratica sociale*, Milano, 1988, s. 340.

¹⁵ Zob. N. Bobbio, *Stato, governo, società. Frammenti di un dizionario politico*, Einaudi, Torino 1995, s. 43.

jednostki w obrębie ekonomii kapitalistycznej. Weber zakłada bowiem nacisk na relację istniejącą pomiędzy etyką protestancką a rozwojem kapitalizmu¹⁶. Z powiązania między etosem protestanckim a etosem burżuazji wyłania się obraz jednostki, która jest w stanie określić środki i cele oraz działać zgodnie z tym w kierunku osiągnięcia obranego celu. Działanie jednostki skierowane na pozytywny wynik pozwala człowiekowi na zracjonalizowanie jego otoczenia i na wyjście poza zachwycającą i nierealną wizję natury. Problem dotyczący realizacji harmonii pomiędzy jednostkami jest rozwiązany przez Webera przy pomocy „etyki materialnej”, która charakteryzuje przedstawiciela burżuazji. Mimo tego, że racjonalność działania podmiotu ekonomicznego ma swoje korzenie w religii, dla niemieckiego socjologa porządek społeczny wynika z instytucji stworzonych przez jednostki w celu zrealizowania ich własnych interesów.

U Webera nowożytność jest dwuznaczna. Przywrócenie rzeczywistej wizji świata, czyli przedstawienie świata bardziej racjonalnego, ponieważ pozbawionego bogów i nastawionego na dominację natury za pomocą nauki i techniki, prowadzi do coraz większej rozbieżności między, jak mówi Simmel, tym, co jednostka jest w stanie poznać, a tym, co w społeczeństwie może zostać poznane¹⁷, między doświadczeniem jednostki a strukturą społeczną stworzoną według logiki ukierunkowanej na osiągnięcie celu, jak na przykład biurokracja.

Jeśli nowożytność jest procesem emancypującym (z przesądów, z nierówności, z mitu), tworzy ona jednak rozłam pomiędzy racjonalnością jednostki a racjonalnością społeczeństwa, lub prościej, pomiędzy jednostką a społeczeństwem. Racjonalność jednostki wydaje się ograniczona przy złożoności społecznej oraz przy formach jej racjonalności, których człowiek nie jest w stanie do końca zrozumieć. Nowożytność, daleka od realizacji planu zapanowania rozumu ludzkiej nad naturą i otoczeniem, okazuje się „żelazną klatką”¹⁸, której więźniem jest jednostka. Rezultat nowożytności pod tym względem wydaje się zbiegać z losem bohaterów Kafki.

Prawo w społeczeństwie nowożytnym oparte jest na założeniu, że jednostki są adresatami prawa. Prawo jednak ewoluuje aż do tego stopnia, że tworzy własną formę funkcjonowania i racjonalności niezależnej od woli bądź racjonalności jednostek. Mówiąc inaczej, staje się ono systemem.

Podobnie jest w przypadku polityki nowożytnej. Opiera się ona na procesach legitymacji, które odwołują się do opinii publicznej stworzonej przez jednostki racjonalne, lecz wydaje się coraz bardziej, że ta procedura poddana jest wartościom tradycyjnym i archaicznym, jak heroizm, honor, wzorzec, obrona grupy i ducha narodowego przed wrogiem. Jest to procedura, która ukrywa niezdolność przedstawicieli do reprezentowania naprawdę wszystkich racji przez

¹⁶ M. Weber, *L'etica protestante e lo spirito del capitalismo*, Firenze 1945, s. 177.

¹⁷ Zob. G. Simmel, *Sociologia*, Milano 1989, s. 89.

¹⁸ M. Weber, *Il metodo delle scienze storico-sociali*, Torino 1967, s. 88.

odwołanie się do prostych i populistycznych argumentów, będących bardziej wynikiem uczuć niż racjonalnego uzasadnienia. Zarówno system prawa jak też system polityki w nowożytności stanowią formy komunikacji społecznej, które kierują się własnymi regułami bądź, w języku Luhmanna, kodami. Z tego punktu widzenia, nie tylko polityka, prawo oraz ekonomia stanowią struktury społeczne niezależne od jednostek, ale też integracja i porządek społeczny realizują się jedynie na poziomie tych struktur.

Opisanie racjonalności jednostki, charakteryzujące nowożytność, okazuje się niczym innym jak tylko ideologią, symboliczną i nierzeczywistą konstrukcją będącą przemocą wobec ludzi. Racjonalność nowożytnego porządku społecznego mogłaby potwierdzić sentencję o upadku Oświecenia jako plan wyzwolenia z mitu przedstawiony przez Horkheimera i Adorno¹⁹.

Dla dwóch filozofów szkoły frankfurckiej racjonalność nowożytna sprowadza się do bycia racjonalnością służącą za narzędzie i objawiającą się przede wszystkim w nauce i technice, czyli w środkach tworzących świat bez względu na racjonalność i naturę ludzką jednostki. Nauka pod tym względem nie pomaga człowiekowi budować i przewidywać jego przyszłości, ale tworzy metodę, która, powtarzając słowa Emanuela Severina, ukrywa autentyczność bytu²⁰.

Wyjście z nowożytności

Na podstawie tego, co zostało powiedziane, można rozwinąć myśl o stosunku między religią a nauką w nowożytności.

Semantyka nowożytności, jak widzimy, opiera się głównie na pojęciu jednostki. Jednostka jest podmiotem rozumnym. Z takiego wyobrażenia jednostki można otrzymać określenie porządku społecznego, jak też zagubienie egzystencjalne jednostki spowodowane przez ciągłe wybieranie między własną osobowością a żelazną logiką samoorganizowania się społeczeństwa, między jej wiedzą a jej ogromną niewiedzą.

Z tego punktu widzenia semantyka nowożytności może być uważana za ambiwalentną i posiadającą wiele sprzeczności. Krótko mówiąc, semantyka związana z pojęciem jednostki ukrywa ewolucję społeczeństwa nowożytnego, której logika nie ma wcale do czynienia z jednostką, lecz ze zróżnicowaniem systemów społecznych, dla których jednostka stanowi otoczenie. Wyobrażenie rozumnej i samodzielnej jednostki, typowe na przykład dla myśli liberalnej²¹, okazuje się pod tym względem niedokładne.

¹⁹ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dialettica dell'illuminismo*, Torino 1980, s. 27.

²⁰ E. Severino, *L'essenza del nichilismo*, Milano 1995, s. 19.

²¹ O liberalizmie zob. np. M. Freedon, *Ideologie e teoria politica*, Bologna 2000, s. 154.

Uświadomienie sobie ograniczeń i potrzeby pokonania semantyki związanej z jednostką dało miejsce w ostatnich latach międzynarodowej dyskusji o *post-sekularyzmie*²², to znaczy o odzyskaniu sfery publicznej przez siły antyświecieniowe lub te, które odwołują się wyraźnie do racjonalności nadrzędnej w stosunku do tej ludzkiej. Są to siły, które słusznie można nazwać antynowożytnymi.

Rezultatem tej ciągle jeszcze trwającej dyskusji jest „galeria antykwariatów”, w której znajdują się, z pewnymi wyjątkami, pojęcia filozofii, gdzie stare narzędzia uważa się za cudowne wynalazki, a powieści za podręczniki do nauki o społeczeństwie w przemianie ze stanu stałego w stan ciekły.

Oznaki te podkreślają nieufność i pesymizm w stosunku do rozumu, które jawią się pod postacią neologizmów zawsze z przedrostkami „post” lub „neo”. Mogą być one rozumiane jako ugruntowanie się rzeczywistej wizji świata przeciwstawionej optymizmowi związanemu z wyobrażeniem jednostki w nowożytności, którą próbowaliśmy tutaj przedstawić. Rzeczywista wizja świata przedstawiona w nowożytności pod tym względem miałaby, jako swoje podstawowe następstwo, ponowny powrót do nierzeczywistej wizji świata. Ponowne zafascynowanie nierzeczywistym spowodowane przez niezdolność jednostki do planowania porządku społecznego za pomocą środków danych przez nowożytność, jak prawo pozytywne, przedstawicielstwo polityczne, nieodwoływanie się do podstawy teologiczno-mitycznej w obrębie nauki. Aby wyjść z drugiej fazy i przynajmniej zmniejszyć ryzyko ponownej fascynacji, najlepszą drogą jeszcze raz wydaje się użycie rozumu i odkrycie jego ograniczeń.

Postępowanie to wydaje się charakteryzować naukę nowożytną, skąd pochodzi złudzenie, że istnieje emocjonalna kongruencja pomiędzy obserwacją a obiektem obserwowanym, między pojęciem a rzeczywistością, między racjonalnością jednostki a racjonalnością kolektywną, między systemem a otoczeniem. Racjonalność nauki nowożytnej ogranicza się do swoich możliwości, ponieważ jest świadoma tego, że nie jest w stanie obserwować wyobrażeń obiektywnych, lecz jedynie selekcje będące wynikiem obserwacji nieskończonej złożoności rzeczywistej, w tym rzeczywistej komunikacji społecznej.

Taka argumentacja może być łatwo krytykowana, ponieważ jest pod wpływem „zafascynowania rozumu” oraz „wiary w naukę” nieróżniących się od zafascynowania i wiary związanych z religią. Jest to częściowo prawdziwe, ponieważ racjonalność nowożytna nie jest w stanie podać powodu, dlaczego jest racjonalna. Cechą konstytutywną nowożytności jest to, iż złożoność społeczeństwa jest „poza zasięgiem” jednostki. Jednostka, inaczej mówiąc, nie może racjonalizować kompleksu zjawisk społecznych nowożytnych, ale może się orientować w społeczeństwie poprzez kryterium racjonalności, które jest jednak

²² J. Habermas, *La rinascita della religione: una sfida per l'autocomprensione della religione*, odczyt wygłoszony podczas zebrania Włoskiego Towarzystwa Filozofii Politycznej w Rzymie, 13 IX 2007.

ograniczone. Rozumność nowożytna, czyli struktura społeczeństwa nowożytnego opiera się na paradoksie odwoływania się do racjonalności jedynie na podstawie samej siebie.

Основным предметом данной статьи выступают взаимоотношения между личностью и обществом. Целью статьи является рассмотрение взаимодействия между ожиданиями индивидуума и требованиями общества с применением концептуального аппарата Теории Систем. Фундаментальная терминология 'Систем' (Системы, окружение, ожидания) используется здесь для расширенного рассмотрения фундаментальных вопросов интерпретации и понимания 'модернистичности'.

The main theme of this paper is the relationships between the individual and society. In accordance with Systems Theory it is my intention to demonstrate the interaction between the expectations of the individual, and the demands of society. The fundamental terminology of 'Systems' (Systems, surrounding, expectations) is used here in order to expand upon the rationale of the interpretation and understanding of 'modernity'.